

**«ՔԵՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ Է Ը. ՄԱՍԱՆՑ ԲԱՆԻ» (ԺԵ ԴԱՐ).
ԲՆՈՒՅԹԸ ԵՎ ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐԸ
ՏԻԳՐԱՆ ՍԻՐՈՒՆՅԱՆ**

ՀՀ ԳԱԱ Հ. Աճառյանի անվան լեզվի ինստիտուտ,
Մ. Մաշտոցի անվան Մատենադարան
ավագ գիտաշխատող, ք. գ. թ.
tigran.sirunian@gmail.com

Համառոտագիր

Քերականական գրուցարանը (քերականական կատեխիզիս) հայերենի քերականության պատմության մեջ հայտնի ժանրային ձև է, այդպիսի գործեր պարունակող մեզ հայտնի ձեռագրերը թվագրվում են ԺԴ-ԺԹ դարերով:

Այս ժանրի՝ ծավալով փոքր գործերը, այսպես կոչված, մանր քերականությունները հազվադեպ են դարձել քննության առարկա, նաև ոչ միշտ է խնդիր դրվել դրանց ամբողջական ուսումնասիրության: «Քերականութիւն է Ը. մասանց բանի» վերնագրով գրուցարանի ուսումնասիրությունը Գ. Զահուկյանը սահմանափակել է մի քանի խոսքի մասերի նկարագրությամբ, ընդ որում՝ նկատի է առել ընտրովի հատկանիշներ, որոնք քննել է մեկ այլ կատեխիզիսի համեմատությամբ: Մենք փորձել ենք հնարավորինս սպառիչ կերպով նկարագրել այս քերականության բնույթը և հիմքում եղած աղբյուրները՝ նպատակ ունենալով որոշակի օրինակով ընդարձակել այդ քերականական ժանրի ճանաչողությունը:

Ուսումնասիրության համար հիմք ենք ընդունել ՄՄ 1916 ձեռագիրը, որը ամենավաղ օրինակն է՝ ամբողջական շարադրանքով և հստակ գրությամբ: Ուսումնասիրությամբ պարզվել է, որ գրուցարանի հեղինակը (անունը հայտնի չէ) օգտվել է մի շարք աղբյուրներից. գլխավորը Հովհաննես Ծործորեցու քերականությունն է, օժանդակ դեր են կատարել Հովհաննես Երզնկացու, Եսայի Նչեցու, Վարդան Արևելցու, Դավիթ Զեյթունցու գործերը: Աղբյուրների առատությունը հաշվի առնելով՝ այս քերականությունը համարել ենք բանաքաղություն, և քանի որ այն պատկանում է կատեխիզիսի ժանրին, այդպիսով նաև՝ այդ ժանրի ուշագրավ օրինակ: Նկատելի է նաև, որ հեղինակն աղբյուրների տեղեկությունները փոխանցել է ընտրողաբար՝ համառոտագրելով ու մշակելով դրանք և միաժամանակ մատչելի ձևակերպելով իր մեկնությունները: Այդ պարզ ոճը, ինչպես նաև կառուցվածքային որոշ առանձնահատկություններ վկայում են, որ գրուցարանն ունեցել է դասագրքի նշանակություն:

Բանալի բառեր և բառակապակցություններ. մանր քերականություն, քերականական գրուցարան, բանաքաղություն, խոսքի մասեր, աղբյուրներ, Հովհաննես Ծործորեցի, Պրիսցիանոս:

“GRAMMAR OF THE 8 PARTS OF SPEECH” (17TH CENTURY). ITS NATURE AND SOURCES

TIGRAN SIRUNYAN

NAS RA Institute of Language after H. Acharyan,
Matenadaran, Mesrop Mashtots Institute of Ancient Manuscripts
Senior researcher, PhD
tigran.sirunian@gmail.com

Abstract

The Grammatical Dialogue (Catechesis) is a well-known genre in the history of Armenian grammar. The manuscripts containing such works that are known to us are dated from the 14th to the 19th centuries.

The shorter works of this genre, the so-called minor grammars, have rarely been the subject of study, and a comprehensive examination of them has not always been undertaken. The study of the dialogue titled “*Grammar of the 8 Parts of Speech*” by G. Jahukyan was limited to the description of a few parts of speech, taking into account selected features, which he examined in comparison with another catechesis. We have tried to describe the nature of this grammar and its underlying sources as thoroughly as possible, with the goal of expanding the understanding of this grammatical genre through a specific example of the dialogue.

For the study, we have used manuscript MM 1916 as the basis, which, in addition to being complete, is also the earliest known example and has a clear script. The study has shown that the author of the dialogue, who is anonymous, drew on several sources, the main one being the grammar of Hovhannes Tsortsorets’i, while the works of Hovhannes Yerznkats’i, Yesayi Nchets’i, Vardan Arevelts’i, and Davit Zeytunts’i played a supporting role. Considering the abundance of sources, this grammar can be regarded as a compilation, and since it belongs to the catechesis genre, it is also a remarkable example of that genre. It is noticeable that the author conveyed information from the sources selectively, summarizing and processing it while at the same time presenting his comments in an accessible form. This simple style, as well as certain structural features, indicate that the dialogue served the function of a textbook.

Keywords and phrases: grammatical dialogue, grammar composed on the question-and-answer principle, catechesis, compilation, parts of speech, sources, Hovhannes Tsortsorets’i, Priscian.

**«ГРАММАТИКА 8 ЧАСТЕЙ РЕЧИ» (XVII ВЕК).
ПРИРОДА И ИСТОЧНИКИ**
ТИГРАН СИРУНЯН

Институт языка им. Р. Ачаряна НАН РА,
Матенадаран имени М. Маштоца
Старший научный сотрудник, к.ф.н.
tigran.sirunian@gmail.com

Аннотация

Грамматический диалог (Катехизис) является известным жанром в истории армянской грамматики. Известные нам рукописи, содержащие такие произведения, датируются XIV–XIX веками.

Короткие произведения этого жанра, так называемые малые грамматики, редко становились предметом исследования, и не всегда проводилось их полное изучение. Исследование диалога под названием «Грамматика 8 частей речи» Г. Джахукяна было ограничено описанием некоторых частей речи с учетом выбранных особенностей, которые он рассматривал в сравнении с другой катехезой. Мы пытались максимально полно описать природу этой грамматики и содержащиеся в ней источники, с целью расширить знание об этом грамматическом жанре на примере конкретного диалога.

В качестве основы для исследования был принят манускрипт ММ 1916, который, будучи полным, также является самым ранним известным примером и имеет четкое письмо. Исследование показало, что автор диалога, который анонимен, опирался на несколько источников, главным из которых является грамматика Ованеса Цорцореци, а вспомогательную роль сыграли работы Ованеса Ерзнкаци, Есяя Нчеци, Вардана Аревелци и Давида Зейтунци. Учитывая обилие источников, эту грамматику можно рассматривать как компиляцию, а поскольку она относится к жанру катехезиса, также представляет собой заметный пример этого направления. Примечательно, что автор передавал сведения из источников выборочно, суммируя и перерабатывая их, при этом представляя свои комментарии в доступной форме. Этот простой стиль, а также некоторые структурные особенности указывают на то, что диалог выполнял функцию учебника.

Ключевые слова и словосочетания: грамматический диалог, грамматика составленная по принципу вопрос-ответ, катехезис, компиляция, части речи, источники, Ованнес Цорцореци, Присциан.

Ներածություն

Քերականական գրուցարանը (քերականական կատեխիզիս) հայերենի քերականության պատմության մեջ հայտնի ժանր է. Մ. Մաշտոցի անվան Մատենադարանում պահվող ամենավաղ օրինակը թվագրվում է ԺԴ-ԺԵ դդ., ուշ շրջանի ձեռագրերի թվագրումները հասնում են մինչև

ԺԹ դարի վերջ [10, էջ 36 և հջ.]: Այս զրուցարանները միավորում է ուսումնական նպատակը, որին հարմարեցված են և՛ կառուցվածքով, և՛ բովանդակությամբ: Քերականությունը սխեմավորելու և խրատի պես մատուցելու ոճը նրանց գլխավոր առանձնահատկությունն է. կազմված են հարց-պատասխանի սկզբունքով՝ որպես ուսուցչի և աշակերտի զրույց: Տեսական նորոյթներ սովորաբար չեն պարունակում, այլ սեղմ և մատչելի ձևով վերարտադրում են հայտնի քերականությունները՝ միաժամանակ մեծ տեղ տալով օրինակներին, այսինքն՝ ամփոփում են քերականության հիմունքները՝ զարգացնելով նրա գործնական իմացությունը:

Այս ժանրային ձևն ունի զանազան դրսևորումներ, որոնք, սակայն, բավարար չափով ուսումնասիրված չեն: Հրատարակվել է միայն Դավիթ Զեյթունցու նշանավոր զրուցարանի բնագիրը [18, էջ 61-187], մյուս զրուցարանները, որ ծավալով համեմատաբար փոքր գործեր են, այսպես կոչված, մանր քերականություններ, հազվադեպ են դարձել քննության առարկա [9, էջ 340-354. 16, էջ 81-110 և հջ.], նաև՝ ոչ միշտ է խնդիր դրվել դրանց ամբողջական ուսումնասիրության:

«Քերականութիւն է Ը. մասանց բանի» վերնագրով՝ զրուցարանի ուսումնասիրությունը Գ. Զահուկյանը սահմանափակել է անվան, բայի, ընդունելության նկարագրությամբ, ընդ որում՝ նկատի է առել ընտրովի հատկանիշներ, որոնք քննել է 17-րդ դարի մեկ այլ կատեխիզիսի համեմատությամբ [9, էջ 344-350]:

Մեր խնդիրն է մանրամասնորեն քննել այս քերականությունը՝ պարզաբանելով նրա բովանդակային և կառուցվածքային առանձնահատկությունները, ինչպես նաև առնչությունները այլ քերականությունների հետ, այդպիսով՝ հնարավորինս սպառիչ կերպով պարզել նրա բնույթը և հիմքում եղած աղբյուրները: Նպատակն է որոշակի օրինակով ընդարձակել զրուցարան կոչված քերականական ժանրի ճանաչողությունը:

Տեսամեթոդական հիմքեր

Քերականական այս աշխատությունը Երևանի Մատենադարանում պահվում է մի քանի ձեռագրերում՝ ՄՄ 1782, 76բ-99ա, ՄՄ 1916, 435բ-

¹ Վերնագրի այլ ընթերցում՝ «Քերականութիւն ըստ մասանց բանի» [9, էջ 344]:

461բ, ՄՄ 2286, 99ա-137ա, ՄՄ 2380, 216բ-235բ: Սրանք բոլորը քերականական և այլ նյութերից կազմված ժողովածուներ են. ՄՄ 1782-ը գրվել է 1652-1654 թթ. Կոզլովում [Mayr tsutsak 2009: 1207-1208, 1211-1212], ՄՄ 1916-ը՝ 1633-ին Լվովում [11, էջ 2011a: 537-538, 546-547], ՄՄ 2286-ը և 2380-ը՝ էջմիածնում համապատասխանաբար 1637 և 1635 թթ. [11, էջ 801-803, 1137-1138, 1140], հեղինակն անհայտ է: ՄՄ 1782, 2286, 2380 ձեռագրերում խոսքի մասերից շաղկապի նկարագրությունը թերի է՝ 8 տեսակից տրված է 5-ը, ուստի ուսումնասիրության համար հիմք ենք ընդունել ՄՄ 1916-ը, որը, բացի ամբողջական լինելուց, նաև ամենավաղ օրինակն է մեզ հայտնի ձեռագրերի մեջ և ունի հստակ գրություն:

Ուսումնասիրության մեթոդներ

Այս ուսումնասիրությունը կատարելիս կիրառել ենք նկարագրական-վերլուծական և համեմատության մեթոդները:

Արդյունքներ

«Քերականութիւն է Ը. մասանց բանի» երկը, համաձայն իր ժանրի, կազմված է հարց-պատասխանի սկզբունքով. դատելով մուտքի ծանուցումից՝ ստեղծվել է որպես խոսքի մասերի սերտման ձեռնարկ. «Ձքերականին Ը. մասունս բանին ի գործ ածել ի սմա հմտանիս յուսումնասէրս ստուգագոյն» (435բ): Սա հաստատվում է բուն շարադրանքով, որ ամփոփում է խոսքի մասերի իմաստաբանական-ձևաբանական նկարագիրը (առանց օժանդակ թեմաների)²՝ ըստ ավանդական դասակարգման, 8 տեսակների ներքո՝ անուն, բայ, ընդունելություն, հոդ, դերանուն, նախադրություն, մակբայ, շաղկապ:

Հոլովական և անհոլով հատկանիշները, որոնք Թարգմանչից² սկսած դրվել են անվան և բայի հակադրության հիմքում [6, էջ12, 23], խնդրո առարկա քերականության մեջ դիտվել են ընդհանուր սկզբունք խոսքի մասերի ձևաբանական տարբերակման համար. «Հարցումն: Ո՞րք են հոլովականք: Պատասխանի: Անուն, ընդունելութիւն, [յ]աւդ, դերանուն: Հարցումն: Եւ ո՞րք են անհոլովք: Պատասխանի: Բայ, մակբայ, նախադրութիւն, շաղկապ» (անդ):

² Դիոնիսիոս Թրակացու քերականության հայերեն թարգմանության հեղինակը, որը, անանուն լինելով, գիտական գրականության մեջ ստացել է Թարգմանիչ անվանումը:

Անվան բնորոշման մեջ այս հեղինակը նորություն չի բերել՝ կրկնելով Թարգմանչից ավանդված սահմանումը. «Անուն է մասն բանի հոլովական մարմին կամ իր նշանակելով» (անդ) [հմմտ. 6, էջ 12]. անվան «հասարակ» և «յատուկ» տեսակները, որ Թարգմանչի սահմանման մեջ կատարում են լրացուցիչ հատկանիշի դեր (մակբայական գործածությամբ՝ «հասարակաբար եւ յատկապէս»), քննել է առանձին՝ ըստ մեկնողական ավանդույթի. «Յատուկ անուանք են, որ զմի իր նշանակեն, որպէս՝ *Աղամ, Աէթ, Երուսաղէմ, Եփրայտ*: Իսկ հասարակ զընդհանուրն յայտնէ, որզան՝ *կենդանի, մարդ, քաղաք, գետ*» (անդ) [հմմտ. 2, էջ 139. 12, էջ 169 և հջ.]: Պահպանելով սեռերի ավանդական անվանումներն ու քանակը (արական, իգական, չեզոք, հասարակ, մակաւասար)՝ դրանք տարբերակել է բառային նշանակությամբ կամ բնական սեռի հիմքով. արական՝ «հայր, որդի, ուստր», իգական. «մայր, դուստր, աղջիկ», չեզոք. «տղա, մանուկ, զաւակ» և այլն, «ըստ մեր հայոց լեզուի սովորութեան» (436ա). այս «սովորությունը», որ նկատել էր դեռևս Անանուն մեկնիչը, հետագայում, հատկապես Գրիգոր Մագիստրոսի հանգամանալի դիտողություններով, ճանաչվել ու հավաստվել է մեկնողական գրականության մեջ [2, էջ 139. 7, էջ 238-244 և հջ.]:

Անվան տեսակի, ձևի, թվի նկարագրության հիմքում ևս առաջին մեկնիչներից ավանդված ըմբռնումներն են, որ փոխանցվել են այս գրուցարան հետագա որևէ բանաքաղության (կոմպիլյացիա) կամ դրանից ազդված գործի միջոցով, հավանաբար՝ Հովհաննես Ծործորեցու քերականության: 14-րդ դարի այս քերականը, ինչպես հայտնի է, հաճախ հետևել է իր ուսուցչի՝ Եսայի Նչեցու բանաքաղությանը [4, էջ 68, 83-95]³ (քննվող մասում ևս), սակայն որոշ ոճական բնույթի համընկումներ ենթադրել են տալիս, որ խնդրո առարկա գրուցարանի աղբյուր ծառայել է նրա աշխատությունը: Օր.՝ նախագաղափար տեսակի հոմանիշ հատկանիշները՝ «նախատիպ եւ նախարինակ», որ առանձնաբար հիշատակել են առաջին մեկնիչները⁴, համադրել է Նչեցին, սակայն գրուցարանի հեղինակն ըստ երևույթին օգտվել է Ծործորեցու միջնորդ տեքստից. «Նախագաղափար ասի (= կոչի՝ Նչեցի) առաջինն, որ է նախատիպ եւ

³ Եսայի Նչեցու բանաքաղությունն ունի աղբյուրագիտական արժեք պարունակում է տեղեկություններ առաջին մեկնություններից [1, էջ XIV]:

⁴ Դաւիթ Փիլիսոփան նախագաղափարը մեկնաբանում է որպես «նախարինակ», Անանուն Մեկնիչը՝ «նախատիպ» [5, էջ 104. 2, էջ 139]:

նախաարհնակ» (անդ) [հմմտ. 13, էջ 107. 4, էջ 201], նաև՝ հարաբարդ տեսակի սահմանումը. «Ի յաւդեալն (= զաւդեալն՝ Նչեցի) այլ ինչ յաւելլով՝ է, որ ի սկիզբն, եւ է, որ յանգի (= է, որ ի... յանգի *չիք*՝ Նչեցի)» (437բ) [հմմտ. 13, էջ 113. 4, էջ 209] և այլն: Մի քանի մեկնություններում աննշան տարբերություններով կրկնվում են առաջին մեկնիչների դիտողությունները, բայց դարձյալ որոշ հուշումներ թույլ են տալիս պնդելու նախկին ենթադրությունը. «Իսկ պիտակապէսն՝ ի նախնեացն, քանզի ոչ ի հարէ (=քանզի պիտակ հայրանուն կոչի, որ ոչ ի հարէ՝ Նչեցի), այլ ի նախնեացն ունի զաճանցական անուն» (436բ) [հմմտ. 13, էջ 108. 4, էջ 202], «Յոքնական տառք են *կեն* եւ *քէ* եւ *ցոյ*, որ գոլով յանգին անուան՝ զբազումս նշանակեն: Բայց կայ ուրեք յանուան (= բայց... յանուան *չիք*՝ Նչեցի) միաւորական նշանակ (= նշան՝ Նչեցի) ի վերայ բազմաց եղեալ՝ առանց *ցոյի* եւ *քէի*, որպէս՝ *պար*, *տոհմ*, *ամբոխ* (= *տոհմ*, *պար*, *ամբոխ*՝ Նչեցի) ...» (438բ) [հմմտ. 13, էջ 115. 4 էջ 212] և այլն: Հավանական աղբյուր պետք է համարել սրանց անմիջապես նախորդած քերականի՝ Հովհաննես Երզնկացու բանաքաղությունը, որը, ինչպես հայտնի է, վաղ մեկնությունների համահավաք երկ է և դրանց վերծանման գործում որոշիչ դեր է ունեցել: Այս քերականությունից, օրինակ, կարող է քաղված լինել անվան բաղդատական տեսակը, որ տրված է ըստ Դավիթ փիլիսոփայի, և որի «զոյգ եւ անզոյգ» ձևերը հաջորդական թվարկմամբ չունեն Նչեցին և Ծործորեցին. «Բաղդատականացն են ձեւք երկու՝ զոյգ եւ անզոյգ, որ հասարակութին ունի եզ առ մու, նմանասերս, որգոն՝ *Դաւիթ արուորագոյն*, *քան զՍաւուդ*, եւ կամ միոյ առ բազումս այլասեռս՝ *Դաւիթ արուորագոյն քան զքեթացիսն*» (436բ) [հմմտ. 17, էջ105, 106. 5, էջ105. 13, էջ1966: 110.4, էջ 205-206] (այլ օրինակներ՝ ստորև):

Անվան թվի ավանդական վերլուծություններն անտեսված են. եթե, օրինակ, Ծործորեցին հիշատակում է անվան 3 թիվ և հետևելով նախորդ մեկնիչներին՝ իբրև անհարազատ ձև դուրս թողնում երկակի թիվը [4, էջ 211-212], զրուցարանում տրված է միանգամից երկու թիվ՝ «եզակական եւ յոգնակական» (438ա):

Հոլովների դեպքում հեղինակն ընդունել է Թարգմանչի բաժանումը և անվանումները՝ ուղղական, սեռական, տրական, առաքական, հայցական, հոշական: Սրանց նկարագրությունը սկսել է՝ ձևաբանական վերլուծության օրինակելի նմուշ տալով. «Նախ եւ առաջ գիտել պարտ է, եթէ կամիմք *զմարդ* հոլովել, թէ *մարդ* անուն հասարակ է եւ ցուցանէ զա-

րական սեռն, զնախագաղափար տեսակն, զպարզ ձեւն, զեզական թին, նոյնպէս եւ զայլ անուան բառսն այս գաղափարաւ ի գործ ածցես եթէ զեզականսն, եւ եթէ զյոքնականսն» (438բ): Հոլովական տիպեր՝ հոլովումներ, ըստ ձևի առանձնացված չեն, մի քանիսի վերաբերյալ պատկերացում են տալիս օրինակները՝ *մարդ-մարդոյ, կին-կնոջ, փղայ-փղայի, Աղամ-Աղմայ* (439ա-440բ), դրանք, ինչպես նկատել է Գ. Ջահուկյանը, «խմբավորված են ըստ իմաստի՝ 1) անձերի հասարակ անուններ, *մարդ, կին, փղայ, իմաստուն, քահանայ, փէր*, 2) կենդանիների հասարակ անուններ՝ *գազան, անասուն, թռչուն*, 3) անձերի հատուկ անուններ՝ *Աղամ, Պեպրոս, Աննա*» [Jahukyan 1954: 345]: Ջահուկյանը նաև քննել է հոլովների կազմության սկզբունքները՝ համեմատությամբ 17-րդ դարի սկզբի մեկ այլ կատեխիզիսի [9, էջ 345-347]: Սրանք ամփոփելով և լրացնելով՝ կարելի է նշել անվան հոլովման հետևյալ առանձնահատկությունները. 1) հոգնակիի *-ք* վերջավորությունը ընդհանրացվելով կիրառվել է բոլոր օրինակներում՝ տեղիք տալով անկանոնության. *մարդք*, լրացուցիչ ձև կրկնակի վերջավորությամբ՝ *մարդիկք*, նախդրիվ տր.՝ *ի մարդիկքն*, կոչ.՝ *ով մարդիկք* (439ա), նաև՝ որպես հոգնակի հայցականի լրացուցիչ ձև՝ *զմարդիկք* (անդ), 2) *փէր, Պեպրոս* բառերի սեռականը տրված է ածականական *փէրունեան, Պեպրոսեան* ձևերով (339բ, 440բ), 3) տրականը միշտ կազմված է *ի* նախդրով՝ *ի կինն, ի փղայն, ի քահանայ* (439ա-բ)՝ հավանաբար Ծործորեցու քերականության ազդեցությամբ, որտեղ այդ հոլովի համար բերված են միայն նախդրավոր օրինակներ [4, էջ 215], 4) առաքականի լրացուցիչ նախդրավոր ձևն արտահայտվել է *ընդ-ով* և սրա պահանջած տարբեր հոլովներով. *ընդ գազանսն, ընդ անասնով, ընդ քահանայիցն* (439բ-440ա), 5) կոչականը սովորականի պես նման է ուղղականին՝ բացառությամբ մեկ դեպքի, որ հունաբանություն է և տրված է իբրև զուգահեռ ձև. *ով Պեպրէ* (440բ), 6) հոլովման հարացույց են թափանցել խոսակցական ձևեր՝ հիմնականում իբրև լրացուցիչ հոլովաձևեր. *փղի, փղիւ, փղոց, ընդ փիրով* (439ա-բ):

Անվան մյուս տեսակները՝ իսկ, առասական, մակդիր, առինչունակ, իբր առինչունակ, հոմանուն, փաղանուն և այլն (ըստ Թարգմանչի՝ 23 տեսակ), այս քերականությունից դուրս են թողնված:

Բայի նկարագրության մեջ դարձյալ իշխող է քերականական ավանդույթը, ըստ որի՝ տրված են նրա սահմանումը և գրեթե բոլոր բաժանումները: Այսպես՝ «Բայ է բառ անհոլով ընդունական ամանակաց

դիմաց եւ թուոց, որ ներգործութիւն եւ կամ կիր յարկացոցէ», տեսակները՝ «խոնարհմունք, տրամադրութիւնք, տեսակք, ձեւք, թիւք, դէմք, ամանակք, լծորդք», եղանակները՝ «սահմանական, աներեւոյթ, հրամայական, ըղծական, ստորադասական», սեռերը՝ «ներգործութիւն, կիր, միջին», ժամանակները՝ «ներկայ, անցեալ, ապառնի», անցյալի տեսակները՝ «յարածգական, յարակայ, գերակատար, անորիշ» (441ա-բ) և այլն, թիվը, ինչպես անվան դեպքում, կրճատված է երկուսի՝ «եզական, յոգնական» (442ա):

Սակայն այս մասի աղբյուրները թվում են ավելի բազմազան: Հովհ. Ծործորեցու քերականության դերը շարունակում է զգալի մնալ, որ հաստատվում է ոճական ընդհանրության մի շարք փաստերով: Օր.՝ Հովհ. Երզնկացու բանաքաղության⁵ Դավիթ փիլիսոփային հղված սեռի մեկնությունը Ծործորեցին տվել է սեղմ ձևով, որը նույնությամբ կրկնել է զրուցարանի հեղինակը. «Տրամադրութիւնդ փոխադրութիւն լսի ոչ ի վերայ հաստատութեան, այլ ի վերայ փոփոխման ըստ յերիս յեղանակս» (441ա) [հմմտ. 4, էջ 238, նաև 17, էջ 229. 5, էջ 112]: Նույն կերպ ընդօրինակված են սեռերի սահմանումները. «Հարցումն: Զի՞նչ է ներգործութիւն: Պատասխանի: Ներգործութիւնդ բուն եւ ստոյ զարութիւն է ի վերայ ուրուք, յորժամ եւ այլոյ ազդեմ, որպէս՝ *անեմ, կոփեմ, կտրեմ*: Հարցումն: Զի՞նչ է կիր: Պատասխանի: Իսկ կիրդ, յորժամ պարտիմ յումեքէ կամ ծառայիմ այլոց ազդմամբ, այսպէս՝ *կոփիմ, անիմ, սպանանիմ*: Հարցումն: Զի՞նչ է միջին: Պատասխանի: Այն է, որ երբեմն ներործութիւն եւ երբեմն կիր ցուցանեն նովին վանգիւ, յորժամ ձայնն կրաւորական է եւ իրքն ներգործական, որպէս՝ *տանիմ*, եւ կամ յորժամ ձայնն ներործական է եւ իրքն կրաւորական, որպէս՝ *զգենում*: է եւ այսպէս որպէս ինքդ ասէ՝ *մեռանիմ, տանիմ, խորհիմ, քանզի մեռանիմդ* կիր, իսկ *տանիմդ* ներգործութիւն, եւ *խորհիմդ* ներգործութիւն եւ կիր, իսկ *սփածայ* ներգործութիւն եւ կիր» (441բ) [հմմտ. 4, էջ 238, նաև 17, էջ 229. 13, էջ 129]: Լծորդության ուսմունքը, որ բայի կարգերից առավել մանրամասն է նկարագրված (444բ-449բ), ամբողջովին վերարտադրված է այս աղբյուրից, և որ ուշագրավ է՝ շարադրանքի սկզբնական ձևով. հեղինակը բավարարվել է ընդհանուր հարցումով («Է՞ր ասէ՝ լծորդութիւն

⁵ Այս համահավաք քերականությունը Հովհաննես Ծործորեցու երկի գլխավոր աղբյուրն է [4, էջ 63-68]:

է կարգաւոր խոնարհութիւն բայից եւ են լծորդութիւնք շեշտուոր բայից ութ») և չդիմելով այլ տրոհումների, ինչպես ենթադրում է գրուցարանի կառուցվածքը, այդ մեկ հարցման ներքո զետեղել է Ծործորեցու գրեթե ամբողջ մեկնությունը: Այսպես, մուտք. «Լծորդութիւն կոչի ծայնակցաց տառից ելանել յիւրաքանչիւր շարէ՝ տեղի տալով ընկերին մտանել ի լուծ առ ի յարմարութիւն բանին, որպէս՝ *բենն զմենի*, կամ՝ *մենն զպէի*» (444բ-445ա), ավարտ. «Են եւ հոմանունութեամբ լծեալք այլեայլ միտք բանի ի մի բառ, որպէս *կէտ* ասելն, զի նշանակէ *զկէտ* գրոց, եւ զձուկն մեծ, եւ զչափ կենցաղոյս ընթանալ ի *կէտ* կոչմանն, եւ *զկէտ* գարնանային» (449բ) [հմմտ. 4, էջ 246, 259]:

Այս մասում ևս որոշ հատվածներ ուղղակիորեն ընդօրինակված են Հովհ. Երզնկացու բանաքաղությունից, օր.՝ հարակայի, անորիշի սահմանումները՝ ըստ Անանուն մեկնիչի. «Իսկ յարակայն նշանակէ զերկուց աւուրց անցելոց ազդումն կամ զամսոյ միոյ կամ զտարւոյ», «Որպէս անունդ իսկ յայտ առնէ անորոշաբար զամենայն ժամանակս նշանակէ զյարածգական, զյարակայն եւ զգերակատարն» (443ա) [հմմտ. 17, էջ 233. 2, էջ 148] և այլն: Սակայն աղբյուրի արհեստական օրինակներն անտեսված են, ինչպես՝ հարակայի *էգործէի*, *էկուիէի* ձևերի դիմաց տրված են անցյալ կատարյալի ձևեր՝ *շինեցի*, *տաշեցի* (խոնարհման հարացույցի մասին՝ ստորև):

Միաժամանակ նկատելի է 16-րդ դարի քերական Դավիթ Զեյթունցու կատարելի ազդեցությունը, որն այդ ժանրի ամենանշանավոր գործերից է հայերենի քերականության պատմության մեջ: Զեյթունցին, ինչպես հայտնի է, կարևոր նորություններ է բերել և՛ խոսքի մասերի ընդհանուր բնորոշումներում, և՛ առանձին հարցերի քննության մեջ [9, էջ 276, 333-344]. նրան է պատկանում նաև բայի սահմանական և աներևույթ եղանակների նորովի մեկնաբանությունը, որի հետքերը հանդիպում են խնդրո առարկա երկում: Այսպես, Զեյթունցին նշված եղանակները տարբերել է ժամանակ ցույց տալու կարողությամբ, բայց որպեսզի սահմանականի և ստորադասականի միջև շփոթ չառաջանա, պարզաբանել է, թե «սահմանականն ի ներկայն վերաբերի» [18, էջ 131]. սրա ամփոփումը տեսնում ենք գրուցարանում. «Իբր սահմանաւ ցուցանէ զներկայ ժամանակն եւ զդէմն, որպէս՝ *կու սիրեմ*» (441ա), *փիս*.՝ օրինակ, Ծործորեցու մոտ. «Իբր սահմանաւ եցոյց զդէպ, [զ] ժամանակն եւ զդէմն» [4, էջ 237]: Այլ տեղերում ևս Զեյթունցու քերականությունը ծառայել է

որպես լրացուցիչ աղբյուր և մյուս աղբյուրներին զուգորդված օգտագործվել որևէ իրողության նկարագրության մեջ: Օր.⁶ անցյալի տեսակներից հարաձգականի մեկնությունը քաղված է Երզնկացուց, ապա լրացուցիչ պարզաբանված է ըստ Ջեյթունցու. «Յարաձգական նշանակե՛զմասն ինչ ներկային, յորմէ՛ մասն ինչ արարեալ է յիրացն, եւ մասն ինչ առնելոյ է, այս է, որ սկսեալ է եւ դեռեա ոչ է կատարեալ, իբր թէ՛ *դեռ շինէի* կամ *կու շինէի, կու տաշէի, կու հալէի*» (442բ) [հմմտ. 4, էջ 233. 18, էջ 134], գերակատարի մեկնությունը Ծործորեցուց է, տերմինի պարզաբանումը՝ Ջեյթունցուց. «Գերակատար, այսինքն՝ առաւելակատար, զանցելոց ատուրց զգործոց ասարտման ազդումն ցուցանէ, որգոն՝ *շինեալ էի, տաշեալ էի, հալեալ էի*» (443ա) [հմմտ. 4, էջ 243. 18, էջ 134]և այլն:

Ինչպես անվան հոլովների դեպքում, խոնարհման ձևերի բուն նկարագրությանը նախորդում է ձևաբանական վերլուծության նմուշ. «Նախ եւ առաջին գիտելի է, զի թէ ասես՝ *կու սիրեմ*, է բայ սահմանական, տրամադրութիւնք՝ ներգործական, տեսակ՝ նախագաղափար, ձեւք՝ պարզ, թիւք՝ եզական, դէմք՝ առաջին, ամանակ՝ ներկայ» (443բ): Խոնարհման հարացույցը, ըստ Գ. Զահուկյանի, համապատասխանում է Ծործորեցու մեկնությանը կցված աղյուսակին և նկարագրվել է նույն աղբյուրին հետևող «նախորդ քերականական կատեխետիսի զգալի նմանությամբ» [9, էջ 276, 347]⁶: Համադրելով խնդրո առարկա նյութի տվյալները այս աղբյուրների հետ, ինչպես նաև հաշվի առնելով Զահուկյանի դիտողությունները [9, էջ 348-349]՝ կարելի է առանձնացնել խոնարհման ձևերի հետևյալ հատկանիշները. 1) միջինհայերենյան *կու* մասնիկը օրինականացված է՝ ունի կանոնավոր կիրառություն. *կու սիրեմ, կու սիրէի, վաշ թէ կու սիրեմ* (443բ-444ա) և այլն, 2) սահմանականին, ինչպես սահմանման մեջ, հատկացված է ներկա ժամանակը, ընդ որում՝ ներգործականի ձևերը տրված են առանց ժամանակի որոշակիացման, կարծես այն ենթադրեն ինքնին. «Սահմանական, եզ. *կու սիրեմ, կու սիրես, կու սիրէ, բզ. կու սիրեմք, կու սիրէք, կու սիրեն...*» (443բ), մինչդեռ կրավորականի դեպքում՝ «Սահմանականին ըստ ներկայի, եզ. *կու սիրիմ, կու սիրիս, կու սիրի, բզ. կու սիրիմք, կու սիրիք, կու սիրին...*» (444ա),3) հավանաբար Ջեյթունցու քերականության հետևողու-

⁶ Զահուկյանը, հետևելով Ն. Ադոնցին, նույնացրել է Հովհաննես Պլուզ Երզնկացուն և Հովհաննես Ծործորեցուն, որը ևս հայտնի է եղել Երզնկացի անունով. երկու Երզնկացիներին մեկ անձնավորություն ճանաչող վարկածը ավելի ուշ հերքվել է [4, էջ 63-83]:

թյամբ՝ հարական տրված է պարզ կազմությամբ, գրաբարյան անցյալ կատարյալի ձևով, գերակատարը՝ վերլուծական կազմությամբ, իբրև բաղադրյալ ժամանակածև (Ծործորեցու աղյուսակում հակառակն է). *սիրեցի, սիրեցեր, սիրեաց...*, *սիրեալ էի, սիրեալ էիր, սիրեալ էր...* և այլն (443բ) [հմմտ. 18, էջ 134. 4, էջ 326], 4) ինքնատիպ են անորիշին վերագրված ձևերը, որ կազմվել են նախնական ըմբռնումների և հետագա ճշգրտումների համադրմամբ. հեղինակը, տուրք տալով ավանդույթին, անորիշը դիտել է ապառնիին հակված ձև. «անորիշն ընդ ապառնոյն միաբանի» (անդ) [17, էջ 233 և հջ.], իսկ նրա արտահայտման անորոշ կերպը ցույց տալու համար դիմել է կրավորականի գրաբարյան կազմությանը. միաժամանակ հետևելով Ծործորեցուն⁷ այն հավասարեցրել է աներևույթին և տվել դերբայական ձևով. «Անորիշ է, որ եւ ասի աներեւոյթ՝ *սիրել* կամ *սիրեսցի, սիրիցի*» (անդ), 5) կրավորականի *ու(վ)* ածանցը օրինականացված է, սակայն սահմանափակ կիրառությամբ. ինչպես Ծործորեցու աղյուսակում՝ սահմանական ներկայի, ստորադասականի, ըղձական ներկայի և ապառնիի կրավորականն արտահայտվել է գրաբարյան եղանակով՝ *ե/է*-ի անցմամբ, նաև՝ դերբայական անորիշը, որի կրավորականը Ծործորեցին չի հիշատակել [4, էջ 325-327], այսպես՝ *սիրուէի, սիրուեցի, սիրուեալ էի, սիրուի՛ր, վաշ թէ սիրուել էի* և այլն, բայց՝ *կու սիրիմ, սիրիւ, սիրիմ, վաշ թէ կու սիրիմ, վաշ թէ կու սիրիցիմ* և այլն (444ա-բ):

Ընդունելության նկարագրությունը բավարար չափով հետևողական չէ. հեղինակը մեջբերել է ավանդական սահմանումը. «Ընդունելութիւն է բառ ընդունական բայից եւ անուանց յատկութեանց եւ յարին նմա այսք, որք եւ բային՝ թարց դիմաց եւ ներխոնարիութեանց» (449բ), սակայն շեղվել է սրանից, օրինակ, սեռերի մեկնաբանության մեջ՝ դեմքի և խոնարհման կարգեր վերագրելով չեզոք սեռի ընդունելություններին. «ներգործութիւն, այսինքն՝ *շինող, տնկող*, կիր, որ է՝ *շինեալ, տնկեալ*, միջին, որ երբեմն ներգործութիւն եւ երբեմն կիր ցուցանեն, այսպէս՝ *շինի, տնկի, տանի*» (450ա): Սեռերը սովորական «տրամադրութիւնք»-ից բացի անվանել է նաև «որոշմունք» (անդ), որ կարելի է նոր տերմին համարել: Ժամանակի կարգի ներքո տարբերել է 3 տեսակ, ընդ որում՝

⁷ Հովհաննես Ծործորեցու խոնարհման աղյուսակի առանձնահատկությունների մասին տե՛ս 9, էջ 276-277:

դարձյալ գործածելով դիմավոր ձևեր. «ներկայ, որպէս՝ *կու գործէ, կու շինէ* կամ *շինող*, անցեալ, որպէս՝ *կու գործէի կու շինէի* կամ *շինեալ*, ապառնի, որգոն՝ *կու գործեցից, կու շինեցից* կամ *շինել*» (անդ). Ինչպես նկատելի է՝ անորիշ-աներևոյթին այստեղ ևս հատկացվել է ապառնիի նշանակւոյթուն: Հոլովների նկարագրւոյթունը սովորականի պես սկսել է ձևաբանական վերլուծւոյթան օրինակով. «գիտասջիր, զի *գրող* է տրամադրւոյթինք՝ ներգործական, ամանակ՝ ներկայ, ձեք՝ պարզ, թիք՝ եզական» (450բ), ապա տվել է մի քանի բառերի հոլովման հարացոյցը՝ ըստ անվան հոլովական ձևերի⁸:

Հոդի սպասարկու դերը, ըստ Ջահուկյանի, առաջինը ճանաչել է Վարդան Արևելցին (13-րդ դ.) [9, էջ 254-255], նրա սահմանումը՝ «Յաւոն «կցումն» եւ «միատրոյթին» կոչի. որպէս ջիք եւ կապք մարմնոյն, այսպէս եւ յաւո՝ բանի» [3, էջ 132], նոյնոյթամբ կրկնել է զրուցարանի հեղինակը, բայց նաև ընդարձակելով միտքը և պարզաբանելով հոդի քերականական նշանակւոյթունը. «Յաւո կցումն եւ միատրոյթին լսի, որպէս ջիք եւ կապ մարմնոյ, սոյնպէս եւ սա՝ կցի եւ միատրի ի յանուն եւ ի բայ եւ նոքաք ընդունի զհոլովումն» (451ա): Նախադասական և ստորադասական տեսակները տվել է ըստ Ծործորեցու և տուրք տալով ավանդւոյթին՝ հոդը ներկայացրել է խայտաբղետ կազմով, իբրև կոչական բառ՝ *ո, ով*, հարաբերական դերանուն՝ *որ*, ցուցական դերանուն՝ *այս այդ այն*, դերբայ՝ *արարող, արարած* (451ա-բ) և այլն: Սակայն նաև թույլ տալով բռնագրոսիկ կրճատումներ և աղճատելով աղբյուրի տեղեկւոյթունը՝ *որ*-ի կիրառւոյթան մասնավոր դեպքը ընդհանրացրել է բոլոր ձևերի համար, հմմտ. «Եւ ստորադասական է՝ *որ, զի, ըզ*, զի գտանի ի բազում տեղիս՝ զկնի *ոյին որն*, իբր այն. «Ո, որ արարիչդ եք», «Ո, որ զհայելն ինձ» (451ա), «Եւ ստորադասական՝ որ երկուք զուգին, որպէս՝ *որ, զի, ըզ*...: Իսկ *որն* ստորադասական, զի գտանի ի բազում տեղիս զկնի *ոյին որն*՝ իբր այն. «Ո, որ արարիչդ ես ջրոց», «Ո, որ զհայելն ինձ ի կին մարդ ծանր գրեցեր» [4, էջ264]: Նոյն աղբյուրից ելնելով, որը շարունակում է մեկնողական ավանդւոյթը, կոչական բառերին և ածական դերբային վերագրել է սեռերի տարբերակիչ գործառւոյթ. ար.՝ «ով Գրիգոր», «արարող», իգ.՝ «ո Մանի», «արարած», չգ.՝ «արարուած» (451ա-բ) [հմմտ. 4, էջ264-265]: Բացի այս՝ վերջադիր ն-ն, որը Ծործորեցին այլ տեղում հիշել

⁸ Ընդունելւոյթան հոլովման մասին տե՛ս նաև 9, էջ 349–350:

է իբրև հայերենին հատուկ ձև, ի տարբերություն սկզբնադիր իգական և արական հոդերի, զրուցարանի հեղինակը, խմբագրելով աղբյուրի կառուցվածքը, միացրել է չեզոք սեռի մեկնությանը և ըստ երևույթին համարել նրա ցուցիչ. «Սակայն յաւարտս զյաւդդ ունիմք յոքնագոյն, իբր՝ ծովային, երկրային, ցամաքային, արքայական, տէրունեան եւ որ սոյնպիսիք: Քանզի վասն առատութեան լեզուիս մերոյ եւ գրոյ ոչ կարատիմք ըստ այլոց ազգաց նախադասեալ զյաւդ» (451բ) [հմմտ. 4, էջ 263]: Թվի կարգում կատարած ճշգրտմանը հետևելով՝ անտեսել է երկակի թիվը. «Հարցումն: Քանի՞ են թիւք: Պատասխանի: Երկու, եզական՝ *այս, այդ, այն*, յոքնական՝ *այսք, այդք, այնք*» (անդ): Հոլովման հարացուցում տվել է նաև անսովոր կամ խոսակցական ձևեր, ինչպես՝ հոգն. սեռական՝ *այսոց*, (նաև՝ *այսոցիկ*), առաքական՝ *այսովք* (նաև՝ *այսոքիք*), հայցական՝ *զայսք*, հոշական՝ *ովայսք* (452ա):

Դերանունը Հովհ. Ծործորեցու քերականության մեջ, ավանդական սահմանմանը զուգահեռ, բնորոշվել է նաև որպես հատուկ անվանը փոխարինող բառ. «Սահմանի և այսպէս՝ դերանուն է մասն բանի յուրվական, եղեալ ի տեղի յատուկ անուանն, ստոյգ զդէմն նշանակէ» [4, էջ 267]: Անձնանշության հատկանիշը բացակայում է հունատիպ սահմանումներում և ամենայն հավանականությամբ լատինական ծագում ունի. հմմտ. Պրիսցիանուս. “Pronomen est pars orationis, quae pro nomine proprio uniuscuiusque accipitur personaeque finitas recipit” [14, էջ 577], (թրգմ.՝ «Դերանունը խոսքի մաս է, որը կիրառվում է յուրաքանչյուր հատուկ անվան փոխարեն և ստանում է ստոյգ դեմքեր»)՝ Ծործորեցու այս սահմանումը որոշ շարադասական փոփոխություններով արտացոլված է խնդրո առարկա զրուցարանում (դարձյալ որպես լրացուցիչ տարբերակ). «Դերանուն է մասն բանի հոլովական, եղեալ յատուկ ի տեղի անուան, որ յատուկ եւ ստոյգն զդէմն նշանակէ» (անդ). «յատուկ» բառի դիրքի փոփոխությունը, որը առանցքային է այս սահմանման մեջ, կարող է լինել անփոյթ արտագրության հետևանք, բայց հավանական է նաև, որ քերականը այդպիսով փորձել է դերանվան նորովի մեկնաբանությունը չհակադրել ավանդականին: Հետագա շարադրանքը կառուցված է հին ըմբռնումների հիման վրա, հատկապես Ծործորեցու երկի միջնորդությամբ, որ արտահայտվել է մեկնությունների ընդհանուր ոճով, օր.՝

⁹ Ավելին տե՛ս 15, էջ 62-68:

սեռերի անհարազատության պարզաբանման մեջ. «Սերք դերանուն ծայնի ոչ նշանակին ասացեալ ի մերում լեզուիս, եւ ո՛չ ՚ ի յունին» (անդ) [հմմտ. 4, էջ 269, նաև 17, էջ 256. 13, էջ 153 և հջ.] և այլն: Ի տարբերություն աղբյուր ծառայած քերականության՝ դերանվան երկակի թիվը հայտնի ճշգրտման արդյունքում անտեսված է, ապա նաև մեծ տեղ է տրված հոլովման ձևերի նկարագրությանը: Ըստ որդեգրած սկզբունքի՝ նախ բերված է դերանվան ձևաբանական վերլուծության նմուշ. «Եթէ ես՝ դէմն առաջին, տեսակ՝ նախագաղափար, ձեւք՝ պարզ, թիւք՝ եզական» (452բ): Հոլովման հարացույցն ընդգրկում է այսպես կոչված «նախագաղափար» և «ածանցական» մի շարք դերանուններ. *ես, դու, նա, սա, դա, ապա՝ իմ, քո, նորա* (452բ-453բ). այս վերջինը, որ ենթակա չէ թեքման, ընդհանուր կանոնի ներքո արհեստականորեն հոլովվել է. «Եւ սա է ածանցական եզական. ուղղական՝ *նորա*, սեռական՝ *նորայոյն* կամ *նորայն*, տրական՝ *նորայում*, առաքական՝ *նորայովն*, հայցական՝ *զնորա*: Բազմաւորական. ուղղական՝ *նոցա*, սեռական՝ *նոցունց*, տրական՝ *նորայումք*, առաքական՝ *նորայովք*, հայցական՝ *զնոքա*» (453բ):

Նախադրություն կոչված խոսքի մասը ևս նկարագրված է բանաբաղույթի սկզբունքով: Այսպես, նախադրության մեկնությունը և նրան վերագրվող մասնիկների խումբը տրված են ըստ Դավիթ փիլիսոփայի և Համամ Արևելցու, որոնց մեկնությունները ամփոփել է Հովի. Երզնկացին. «Նախադրութիւն ասի նախադիր այնր աղագաւ, զի նախ եղեալ լինի, քան զանուն եւ զբայ, եւ քան զբնաւ տեղիս, իբրեւ զսպասաւոր: Իսկ զի ոչ է, քան զսոսա պատուական, աստանաւր անցեալ ունի զխոնարհ տեղի», «Այլ ըստ իւրաքանչիւր բառիցն հետեւման դիցուք եւ բանս լուծման գտանելով ի սովորաբար ասացելոց. *ներ. որպէս՝ ներգործել, ներծայնել, արտ. արտակացեալ, արտաբերեալ, արտ. արտախաւսիմ, արտադարիմ, ապ. ապաւար, ապաքինիչ...*» (454ա-բ) [հմմտ. 17, էջ 258-260. 5, էջ 118. 8, էջ 267]: Ամփոփման մեջ ի հայտ են գալիս մի քանի աղբյուր: Նախադրություն համարվող ածանցների և նախդիրների կապակցական դերի գնահատականը, որ իբրև հեղինակային տեսակետ տրված է առաջին դեմքով, դարձյալ քաղված է Երզնկացուց. «Իսկ զի ասէ, թէ ըստ բարդութեան եւ ըստ բաղդասութեան, ինձ այսպէս թուի, թէ յասացելոց բառիցն ոմանք բարդեալ միայն են ընդ անուն կամ ընդ բայի, իբր զաւելորդ ի զարդ միայն եւ ոչ ի լրումն թերութեան, իսկ ոմանք բաղդասեալ են, այսինքն՝ միադասեալն ի շարն եւ ի դաս եւ ի կարգ

բանիցն պիտանացու առ ի լրումն» (455ա) [հմմտ. 17, էջ 1983: 261-262]: Սրան կցվել է ետադաս նախադրությունների մասին դիտողությունը Ծործորեցու ձևակերպմամբ. «Եւ զի ասէ ստորադասք են ի սոցանէ երեք՝ սակս, կից, որդ. սակս այսորիկ ասէ, զի մինդ եւ նախդիր կարէ լինել եւ ստորադիր, յորժամ ասիցես՝ սակս քո եւ ի քո սակս, իսկ երկուսդ՝ ստորադիր միայն, իբր՝ դրակից, հաղորդակից, ժառանգորդ, յաջորդ» (անդ) [հմմտ. 4, էջ 278]: Սակայն այս պարբերությունը եզրափակող տողը՝ «քանզի հմտագունիցն ի մատեանս աստուածայինս դիւրին է գոսսա գտայ» (անդ), Ծործորեցու քերականության մեջ բերված է այլ տեղում՝ նախադրություն համարված մասնիկների խմբի տակ՝ իբրև դրանց մեկնություն [4, էջ 278]: Ջրուցարանի հեղինակը, ըստ երևույթին, հետևել է Նչեցու մեկնության կառուցվածքին, որտեղ այդ տողը, ինչպես զրուցարանում, հաջորդում է ետադաս նախադրությունների թվարկմանը [13, էջ 156]: Մինչդեռ նախադրության մեկնությունը «ըստ բարդութեան եւ ի բաղդասութեան», այսինքն՝ բառի կազմում իբրև ածանց և կապակցության մեջ իբրև նախդիր գործածվելու ունակության, ուղղակիորեն չի հանգում որևէ աղբյուրի. նյութը ավանդական կերպով կառուցվել է վաղփոր սօրինակի վրա, սակայն ոճական որոշակի ինքնուրույնությամբ և առավել դյուրացված. «Բարդութիւնդ ի սակաւաբանութեան վերայ ասի, յորժամ պարզ բառ լինի, որպէս՝ փոր, այս պարզ բառ է, իսկ յորժամ ասես՝ վաղփոր, բարդեցեր ի վերայ զմիսն, եւ յորժամ աւելուս ի վերայ զխնդիրն, լինի բաղդասութիւն, յորժամ ասես՝ վաղվաղակի փոր զգիրքն եւ զայլ ինչ: Եւ այսպիսի բառիցս դատումն առնես եւ տեսանես, թէ որն է ոճով բարիոք դնել» (454ա) [հմմտ. 4, էջ 277, նաև 17, էջ 259, 13, էջ 155. 3, էջ 139-140 և հջ.]:

Ավանդույթը լրացնող էական դիտողություններ մակբայի մեկնություններում չեն հանդիպում: Հեղինակը բավարարվել է հայտնի տեղեկությունների վերաշարադրմամբ. «Մակբայ է մասն բանի անխաղաց՝ ստորբայի ասացեալ կամ մակասացեալ բայի» (455ա), հաջորդող մեկնությունների ոճական նմանություններից դատելով՝ իբրև միջնորդ տեքստ ձեռքի տակ ունեցել է Ծործորեցու քերականությունը. «Քանզի մակբայդ լսի կրկնաբայ կամ որպէս ինքդ ասէ՝ բայ ի վերայ բայի ասացեալ: Եւ զի անխաղաց ասէ վասն այն, զի ոչ հոլովի իբր զանուն եւ ոչ խոնարհի իբր զբայ: Իսկ ասելն ստորաբայի ասացեալ կամ մակասացեալ բայի, իբր թէ ասես՝ զայս սփոր շինես կամ մակ շինես զայս» (455ա-բ) [հմմտ. 4,

էջ 279, նաև 17, էջ 1983. 13, էջ 156-157. 3, էջ 140 և հջ.]: Հետագա շարադրանքը կառուցված է մեկ այլ աղբյուրի, հավանաբար Նչեցու տեքստի տրամաբանությամբ: Այս քերականը տրոհել է մակբայի սահմանումը («Մակբայ է մասն բանի անխաղաց» / «Ստոր բայի ասացեալ կամ մակասացեալ բայի»)՝ օժտելով առանձին մեկնություններով, երկրորդ մասին կից տվել է կառուցվածքային տեսակները՝ «պարզք» և «ջուկադիրք», որոնց ներքո՝ իմաստային հիմքով առանձնացված 35 տեսակները [13, էջ 152-162]: Զրուցարանի հեղինակը աղբյուրի ոչ ճշգրիտ ընթերցման հետևանքով մակբայի՝ դեռևս Թարգմանչից հայտնի 35 տեսակները հասցրել է 36-ի. «Հարցումն: Քանի՞ են մասունք մակբայի: Պատասխանի: Երեսուն եւ վեց» (455բ): Այսպես, սահմանման երկրորդ մասի մեկնությունը դիտված է իբրև մակբայի առաջին տեսակ. «Առաջին. ստոր կամ մակբայի» (456ա), այնուհետև տրված են կառուցվածքային տեսակները. «Եւ մակբայիցս ոմանք պարզք են եւ ոմանք ջուկադիրք» (անդ), որոնց հաջորդում է իմաստային մյուս 35 տեսակների թվարկումը՝ «ամանակի յայտնիչ»-ից մինչև «մոլութեան»-ը (456ա-459ա), այսինքն՝ խախտվել է նաև շարադրանքի հետևողականությունը:

Շաղկապի՝ Թարգմանչից հայտնի սահմանումը՝ «Շաղկապ է մասն բանի, որ կապէ զտրամախոսութիւն ոճով եւ զմեկնութեան փետեկումն յայտնէ»¹⁰, քերականը մեկնել է ավանդական կերպով, բայց նաև որոշ ինքնուրույնություն ցուցաբերելով բառընտրության մեջ. «Քանզի բառս այս, որ է շաղկապ, վասն զի ինքն զինքն կու յայտնէ, այսինքն՝ շաղէ եւ միաւորէ եւ ի մի ոճ կապէ՝ խառնելով զբառ ընդ բառ եւ զցրուեալ կամ զփետեկեալ բառից զմեկնութիւն յայտնէ» (459ա) [հմմտ. 4, էջ 296-297, նաև 17, էջ 280. 13, էջ 162-163. 3, էջ 149-150 և հջ.]: Մեկնողական ավանդույթով է սահմանափակված նաև շաղկապի 8 տեսակների նկարագրությունը. «ջուկամանք, անջատականք, բաղմատք, տարբաղմատք, փաստաբանականք, տարակուսականք, բաղբանականք, թարմատարք» (459բ-461բ), և դարձյալ ոճական ընդհանրությունները մի քանի աղբյուրներ են մատնանշում, հաճախ միևնույն մեկնության մեջ: Այսպես, «ջուկաման» կոչված տեսակի սահմանման սկիզբը հիշեցնում է Երզնկացու մեկնությունը, հմմտ. «Ջուկամանդ շարաման կամ ժողով լսի» (459բ), «Ջուկամանք են, այսինքն՝ շարամանեալ, որ ասի ժողով» [Yerznac'i 1983:

¹⁰ Սկզբնօրինակից տարբերությունն աննշան է [6, էջ 35]:

281], շարունակությունն ընդօրինակված է Ծործորեցուց. «քանզի զմիաբանութին երկուց երեսաց առ իրեարս ածեալ ցուցանէ» (անդ) [հմմտ. 4, էջ 298, նաև 17, էջ 1983: 281. 13, էջ 163. 3, էջ 150-151 և հջ.]: Անջատականի սահմանումը տրված է Ծործորեցու ոճով. «Անջատական ընդդէմ է ջոկամանց, զի զատումն է դիմաց եւ ոչ մտաց, քանզի զմիտս իրին ոչ բաժանէ, այլ յատուկ զդէմսն որոշէ» (անդ) [հմմտ. 4, էջ 1984: 298, նաև 17, էջ 282. 13, էջ 164. 3, էջ 151 և հջ.], մինչդեռ անջատականների թվարկումն ամփոփված է Համամ Արևելցու դիտողությամբ, ամենայն հավանականությամբ Հովի. Երզնկացու բանաքաղությունից ընդօրինակված. «Եւ սա բաժանի ի մասունս երեք՝ կամ, եւ կամ, եւ կամ թէ, ի խորհուրդս ինչ խտրոցին դնելով զկամն այսպիսի կերպի...» (անդ) [հմմտ. 17, էջ 282. 8, էջ 281]: *Բաղմատի* շաղկապը ևս մեկնված է ըստ Երզնկացու. ինչպես աղբյուրում՝ գրուցարանում բերված է Անանուն Մեկնիչի պարզաբանումը. «սոքա ոչ գոյութին, այլ գործ ինչ յայտնեն» (460ա) [հմմտ. 17, էջ 282. 2, էջ 154], որն ամփոփված է Երզնկացու արդեն ինքնուրույն դիտողությամբ. «Եւ այսոքիկ շաղկապ ի խաւսս եւ ի գիրս սուրբս դիրաւ ճանաչին» (անդ) [հմմտ. 17, էջ 283] և այլն:

Այս գրուցարանը, սակայն, հաճախ առանձնանում է ինքնուրույն ոճով, որ թույլացնում է նրա կախումն աղբյուրներից: Նախ շարադրանքը ավանդական վերլուծություններով ծանրաբեռնված չէ, զուտ նկարագրական է, որ երևում է հատկապես հիմնական աղբյուրի՝ Ծործորեցու քերականության համեմատությամբ: Այսպես՝ ա) մեկնությունները կրճատված և պարզեցված են, օր.՝ «Հարցումն: Ո՞րք են պարզ ձեռք: Պատասխանի: Որ զմեկնակ պարզաբար անուն նշանակէ, որպէս՝ *Պեպրոս*» (437ա-բ), «Եզական է, որ զմի իր նշանակէ, որպէս՝ *մարդ*...: Բայց բազմատրական, որ զբազումս նշանակէ՝ *մարդք*» (438ա) [հմմտ. 4, էջ 209, 211-212] և այլն: Բ) Ծործորեցու մոտ մեկնելի թեմաները՝ «բան»-երը, տրված են նախնական՝ սկզբնագրային ձևով և պարունակում են հունաբանություններ. սրանք գրուցարանում խմբագրված են, հմմտ. «Բայաձական է, որ ի բայէն ածանցեալ է» (437ա), «[ԲԱՆ] Բայաձական է, որ յըմբայէ ածանցոցեալ է» [4, էջ 208], սակայն ոչ հետևողական կերպով (տե՛ս հաջորդ օրինակը): Գ) «Բան»-ը և բուն մեկնությունը համառոտագրված են մեկ պատասխանում, օր.՝ հմմտ. «Գերադրական է մակսաստութին, այս է, որ յոյժ առաւելութեամբ է ածանցեալ, միոյ առ բազումս յարառոցեալ ըմբադդատութեամբ» (անդ), «[ԲԱՆ] Եւ գերադրական է մակսաստու-

թին՝ միոյ առ բազումս յարառոցեալ ըմբաղդատութեամբ...: [ՄԵԿՆՈՒ-ԹԻԻՆ].... Ձի գերադրական է, որ յոյժ առաւելութեամբ է ածանցեալ» [4, էջ 206-207]: Երբեմն նաև «բան»-ը անտեսված է, ինչպես, օրինակ, անվան «փաղաքշական» կոչված տեսակի մեկնության մեջ. «Փաղաքշական է, որ է ողորականն, որ զնուագութիւն իրացն ցուցանէ առանց համեմատութեան» (անդ) [հմմ. 4, էջ 207]: Ընդհանրապես աղբյուրի տեղեկությունները տրված են սեղմ ձևով՝ ըստ էական համարված հատկանիշների, օր.՝ «Յարանուն ասի, (+ զի ըստ առաջին վանգին միաբանի, իսկ վերջին փաղառութեանն զանազանի՝ Ծործորեցի.) որ (փխ. որպէս ինքն՝ Ծործորեցի) քերթողական արուեստի ի նախքին անունն յարեցուցանէ, իբր՝ *յառաքինութենէ առաքինի...*» [հմմտ. 4, էջ 208] և այլն:

Եզրակացություն

Այսպիսով, ամփոփելով ուսումնասիրությունը՝ նախ պետք է ընդգծել զրուցարանի աղբյուրների առատությունը: Դրանց մեջ գլխավորը Հովհաննես Ծործորեցու քերականությունն է, օժանդակ դեր են ունեցել Հովհաննես Երզնկացու, Եսայի Նչեցու, Վարդան Արևելցու, Դավիթ Ձեյթունցու գործերը:

Հեղինակը հետևել է Թարգմանչի և առաջին մեկնիչների ըմբռնումներին՝ դրանք ներկայացնելով հետագա նշանավոր քերականների միջնորդությամբ և մեկնությամբ՝ ըստ այդմ փորձելով մեկտեղել քերականական ավանդույթը և մեկնողական լավագույն միտքը:

Մի շարք աղբյուրների առկայությունը թույլ է տալիս այս քերականությունը համարել բանաքաղություն, և քանի որ այն պատկանում է կատեխիզիսի ժանրին, այդպիսով նաև՝ այդ ժանրի ուշագրավ օրինակ:

Այդուհանդերձ, ընդօրինակված նյութը մատուցվել է որոշակի ինքնուրույնությամբ, հիմնականում ոճական բնույթի. հեղինակն աղբյուրների տեղեկությունները փոխանցել է ընտրողաբար՝ համառոտագրելով ու մշակելով դրանք և միաժամանակ մատչելի ձևակերպելով իր մեկնողական պատասխանները: Երբեմն նաև նյութը բավարար խնամքով չի մշակվել, ինչի հետևանքով խախտվել է շարադրանքի հետևողականությունը, նույնիսկ թույլ են տրվել բովանդակային աղճատումներ:

Այդ պարզ ոճը, ինչպես նաև կառուցվածքային որոշ առանձնահատկություններ (հատկապես կայուն կերպով հանդիպող քերականական վերլուծության օրինակելի նմուշները) անշուշտ ծառայում են ուսուց-

ման նպատակին՝ հաստատելով, որ զրուցարանն ունեցել է դասագրքի նշանակություն:

Գրականության ցանկ

1. Adonts N. Yerker [Works], vol. 3. Yerevan: YSU, 2008.
2. Ananum Meknic՝ k՛erakanin [Anonymous Author՝s Commentary]. Adonts N. Yerker [Works], vol. 3, 123-156. Yerevan: YSU, 2008.
3. Arevelc՛i V., Meknut՛iwn k՛erakani [Commentary on Grammar]. comp. by Y. Melqonyan. Los Yerevan: Armenian SSR Academy of Sciences, 1972.
4. Corcorec՛i Yovh., Hamarōt tesut՛yun k՛erakani [A Brief Theory of Grammar].comp. by L. Khacherian. Los Angeles: Alco Printing Co., 1984.
5. Dawt՛i P՛ilisop՛ayi Meknut՛iwn k՛erakani[Commentary on Grammar by David the Philosopher]. Adonts N. Yerker [Works], vol. 3, 77-124. Yerevan: YSU, 2008.
6. Dionisios, Aruest k՛erakani [Te Art of Grammar].Adonts N. Yerker [Works], vol. 3, 1-76. Yerevan: YSU, 2008.
7. Grigori Magistrosi ew Kitōnti vordwoy Vasakay Martirosi Meknut՛iwn k՛erakani[Commentary on Grammar by Grigor, Master and Chamberlain, son of Vasak the Martyros]. Adonts N. Yerker [Works], vol. 3, 221-249. Yerevan: YSU, 2008.
8. Hamamay Arewelc՛woy Meknut՛iwn k՛erakanin[Hamam the Oriental's Commentary on Grammar]. Adonts N. Yerker [Works], vol. 3, 251-285. Yerevan: YSU, 2008.
9. Jahukyan G., Qerakanakan ev ughagrakan achkhatutyunnery hin ev mijnadaryan Hayastanum (X-XV dd.)(Grammatical and Orthographic Works in Ancient and Medieval Armenia (V–XV c.)). Yerevan: YSU, 1954.
10. Manukyan T., Katekhizisayin qerakanutyunnery XIV-XVII dd. hayeren dzeragrurum[Catechismal Grammars in the Armenian Manuscripts of XIV-XVII Centuries]. Banber Yerevani hamalsarani; Banasirutyun, 2013,140.2: 34-40.
11. Mayr tsutsak hayeren dzeragrats Mashtotsi anvan Matenadarani [General Catalogue of Armenian Manuscripts of the Mashtots Matenadaran]. vol. 5, comp. by O. Yeganyan. Yerevan: Nayiri, 2009; vol. 6, ed. by G. Ter-Vardanean. Yerevan: Nayiri, 2011;vol. 7, ed. by G. Ter-Vardanean.Yerevan: Nayiri, 2011.
12. Movsesi K՛erdoli Meknut՛iwn k՛erakanin [Moses Qerdogh՛s Commentary on Grammar]. Adonts N. Yerker [Works], vol. 3, 157-179. Yerevan: YSU, 2008.
13. Nēec՛i Y., Verlucut՛yun k՛erakanut՛ean [Analysis of Grammar]. comp. by L. Khacherian. Yerevan: Armenian SSR Academy of Sciences, 1966.
14. Prisciani Institutionum Grammaticarum Libri I-XII, ed. M. Hertz, Leipzig: 1855.

15. Sirunyan T., Latinereni qerakanutyun azdecutyun nmushner Hovhannes Tsorcoretsu “Hamarōt tesut’yun k’erakani” ashkhatutyun mej [Examples of the influence of Latin Grammar in the Work of Hovhannes Tsortsoretsi “A Brief Theory of Grammar”]. *Lezu ev lezvabanutyun*, 2021, 1(24): 62-68.
16. Sirunyan T., Manukyan T., “Sahman k’erakanut’ean”: arajin hunalatinatip manr qerakanutyuny (17-rd dar) [“Definitions of Grammar”: The First Brief Grammar of the Greek-Latin Type (17th century)]. *Banber Matenadarani*, 2020, 29: 81-110.
17. Yerknac’i Yovh., Havak’umn Meknut’yun k’erakani [Collection of Commentary on Grammar]. comp. by L. Khacherian. Los Angeles: Alco Printing Co., 1983.
18. Zeyt’unc’i D., Meknut’iwn k’erakani [Commentary on Grammar]. comp. by Y. Melqonyan. Los Yerevan: Armenian SSR Academy of Sciences, 1981.